

غایة المراد فی شرح نکت الأرشاد

نوشته شهید اول - قدس سره -

علی اکبر زمانی نژاد

مؤلف: ابو عبد الله شمس الدین محمد بن مکی معروف به شهید اول (متولد ۷۳۴ و مستشهد ۷۸۶ ق)، یکی از چهره‌های تابناک فرهنگ اسلامی و بویژه دانش فقه است. میراث علمی او نشان دهنده تضرع او در فقه و نمایانگر بینش ژرف و روحیه پژوهنده او در مسائل علمی، و احاطه وی بر علوم اسلامی رایج در قرن هشتم هجری و نیز بر اقوال و آراء دانشمندان سلف در آثار او متجلی است. خوانساری در روضات الجنات درباره اش گفته است:

او در احاطه به مبانی فقهی چنان بود که شیخ صدوق در نقل احادیث، و در علم اصول و کلام و جدل همانند شیخ مفید و سید مرتضی، و در وسعت دایره فهم و کثرت استادان و شاگردان به سان شیخ طوسی، و در نقض و ابرام چون ابن ادریس و در حل مشکلات شبیه خواجه نصیر الدین طوسی، و در ادبیات همپای نجم الأئمه محقق رضی بود.^۱

فخر المحققین استاد شهید، سه مرتبه به وی در سالهای ۷۵۱، ۷۵۶، ۷۵۷ یا ۷۵۸ اجازه داده و شاگرد جوانش را بسیار ستوده و از

۸) رساله فی القبلة؛ نسخه‌های فراوانی از آن در کتابخانه‌ها هست و تا کنون بارها چاپ شده است. در تصحیح آن علاوه بر برخی نسخه‌های چاپی، از دو نسخه خطی هم استفاده شده است.

۹) المقصود من الجمل والعقود؛ اثر مزبور مختصر الجمل والعقود شیخ طوسی است و محقق علاوه بر تلخیص، آن را با فتوای خود مطابق کرده است. از این اثر تنها دو نسخه سراغ داشته و تهیه کرده ایم: ۱- نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی؛ ۲- نسخه کتابخانه حجة الاسلام والمسلمین حاج سید محمد علی روضاتی در اصفهان.

۱۰) الماتعیه؛ مختصری است در کلام و عقائد. نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملک تهران است و تصحیح آن بر اساس همان نسخه صورت گرفته است. نسخه دیگری هم از آن معرفی شده است که متأسفانه نتوانستیم عکس آن را تهیه کنیم.

کار تصحیح ده رساله مزبور متجاوز از دو سال پیش آغاز شده و تا کنون بخش مهمی از آن انجام شده است و به خواست خداوند سبحان تا چند ماه دیگر آماده چاپ و نشر خواهد شد.

در اینجا مناسب است از کتابشناسان و مطلعان تقاضا شود که اگر از نسخه‌های چهار کتاب و رساله ذیل (تالیف محقق حلّی) آگاهی دارند، اینجانب را مطلع کنند تا به توفیق حضرت متان نسخه‌های آن تهیه و تصحیح و آماده نشر شود:

۱) مختصر المراسم؛ مختصر کتاب مراسم سلار در فقه است در ذریعة (ج ۲۰، ص ۲۰۷-۲۰۸)، یک نسخه آن معرفی شده است.

۲) مختصر الفهرست؛ مختصر فهرست شیخ طوسی در رجال است؛ گویا یکی از کتابشناسان یک نسخه از آن سراغ دارند. مرحوم آقا بزرگ تهرانی - قدس سره - در ذریعة (ج ۴ ص ۴۲۵) گفته است که یک نسخه اثر مزبور را در کتابخانه مرحوم سید حسن صدر - ره - دیده است.

۳) الکهنه؛ رساله‌ای است در منطق. نام دقیق این رساله مشخص نیست و گوناگون ضبط شده است. سالها پیش یکی از دانشمندان نسخه‌ای از آن را دیده‌اند، ولی اکنون از آن اطلاعی نداریم.

۴) المسلك؛ کتابی است در علم کلام، و یک نسخه از آن در کتابخانه ملک تهران هست.

جمله گفته است:

«الإمام العلامة الاعظم، أفضل علماء وسيد فضلاء بني آدم، مولانا شمس الحق والدين، محمد بن مكي بن حامد، أدام الله أياهم...»^۲

فقيه بلند پایه قرن دهم هجری، محقق کرکی نیز درباره شهید گفته است:

«الشيخ الأجل، شيخ الإسلام وفقه أهل البيت صدقاً، أفضل المتكلمين والمتأخرين، شمس الملة والحق والدين، أبي عبدالله محمد بن مكي، قدس الله روحه الطاهرة، وجمع بينه وبين أئمتة في الآخرة.»^۳

یکی از دانشمندان معاصر درباره مکتب فقهی شهید نوشته است:

«شهید اول... با تنقیح قواعد و اصول بنیادی فقه شیعی در کتاب القواعد و الفوائد و دیگر آثار خود و با به کار بستن عملی آن در فقه شیعی... بدان شخصیت و هویت مستقل بخشید. شهید به کمک همین قواعد و اصول، فقه شیعی را بسیار تبسّط نمود و افاق تازه‌ای را به روی آن گشود. او در تفریعات تحقیقی و ارزنده فقهی ابتکارات و نوآوری‌های بسیار دارد که فقه او را از پیشینیان خود به طور کامل مشخص و ممتاز می‌سازد. آثار فقهی او... از مصادر ارزنده فقه شیعی و نمایانگر خصوصیات مکتب فقهی اوست. دانشمندان پس از او تا حدود یک قرن ونیم پیرو مکتب او بوده و گرچه تازه‌آوری‌هایی داشته‌اند، اما در اساس کار بیشتر بر شرح و بیان آراء و افکار او همت می‌گماشته‌اند، و از چهار چوب ترسیمی او پا فراتر نهاده‌اند.»^۴

غایة المراد و ویژگیهای آن

غایة المراد في شرح نُكَيْتِ الإرشاد، که در لسان فقهاء از آن با تعابیر «شرح إرشاد» و «نُكَيْتِ الإرشاد» هم یاد می‌شود، یکی از تألیفات فقهی شهید اول در دو جزء است که از نگارش جزء دوم آن در نیمه ماه ذیقعده ۷۵۷ در شهر حله فراغت پیدا کرده است. اثر مزبور شرحی است بر کتاب إرشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان، نوشته علامه حلی -ره- و مشتمل بر یک دوره کامل فقه اسلامی. شهید اول این کتاب را از آغاز تا پایان، به گونه «قوله»، «أقول»

شرح کرده است.

غایة المراد از جمله ارزنده‌ترین آثار فقهی شهید است و ویژگیهایی دارد، از جمله:

۱- یک دوره کامل فقه است - گرچه شامل همه مسائل تمامی ابواب فقه نیست- به خلاف سایر تألیفات فقهی شهید که هیچ یک شامل سراسر ابواب فقه نیست، بجز لعمره که بسیار موجز است.

۲- در تتبع و احاطه و اشتغال بر اقوال فقهی پیشین، از زمره کتابهایی کم نظیر محسوب می‌شود، و علاوه بر تحقیق و تدقیق، جنبه تتبع و نقل اقوال نیز در آن چشمگیر است، و بخصوص منبع خوبی برای اطلاع از آراء فقیهانی است که امروزه آثار فقهی آنها در دست نیست، و یا بسیار نادر و مخطوط است، مانند ابن جُنید، ابن ابی عقیل، نصیرالدین قاشی، مفیدثانی (صاحب شرح نهایی)، سید احمد بن طواس (صاحب، بُشْرَى و ملاذ) و سدیدالدین (پدر علامه حلی)، و بسیاری دیگر.

۳- از دیگر ویژگیهای غایة المراد این است که شهید از استاد بزرگش فخرالمحققین و نیز استاد دیگرش عمیدالدین پسرخواهر علامه حلی مطالبی را شفاهاً نقل میکند که برخی از آنها در آثار این دو فقیه نیست و شهید در جلسه درس آنها را شنیده است. اینک به نمونه‌هایی از سخنان وی در این زمینه‌ها اشاره می‌شود.

(الف) غایة المراد، ص ۱۳۴ چاپ سنگی، «اعلم أنني تصفحتُ كتب أصحابنا رضوان الله عليهم فلم أجد أحداً قال بالضمان في هذه الصورة إلا المصنّف في هذا الكتاب...»

(ب) ص ۳۱: «وسمعتُ عن شيخنا الإمام فخرالدین ولد المصنّف أنه رجع عن هذه المسألة». شهید تصریح می‌کند که از استاد فخرالدین فرزند علامه شنیدم که علامه از این مسأله رجوع کرد.

(ج) ص ۱۰۳: «... أصلح ولد المصنّف ما في الإرشاد إلى قوله لم يصح...» در اینجا علامه درباره مسأله‌ای فرموده است «صح»، ولی فخرالمحققین فرزند علامه، که از طرف علامه مجاز بوده کتابهای او را هر طور صلاح بداند اصلاح کند، به دلائلی آن را به «لم يصح» تغییر داده و اصلاح کرده است.

(د) ص ۱۴۲: «واعلم أن شيخنا المرتضى عميدالدین -دامت سيادته- قال في شرح مشكلات القواعد وسمِعنا منه في الدرس

مشافهة ان...»

هـ) ص ۴۰۲ درباره یکی از مسائل [ارشاد الأذهان چنین نوشته اند: «هذه المسألة مضروب عليها في أصل المصنف الذي بخطه وهي موجودة في أكثر النسخ لأنها سارت [ظ شایعت] قبل الضرب من المصنف أو غيره وأنا نقلتها من خطه في أصلي».

و) ص ۸: «فقد كان شيخنا المرثضى عميد الدين يقول في الدرس...».

۴- افزون بر اینها شهید در غایه المراد در اغلب مسائل رای علامه در سایر آثار فقهیش را نقل و مقایسه می کند که از این نظر نیز حائز اهمیت است. و جالب است بدانیم که نخستین کتابی که در کتاب عظیم مفتاح الکرامه از آن مطلب نقل شده، غایه المراد است. این کتاب تنها دوبار در سالهای ۱۲۷۱، ۱۳۰۲ چاپ سنگی شده، که گذشته از مغلوب بودن و پریدگی و ساییدگی حروف، و دیریاب بودن مطالب آن که صفت مشترک بیشتر کتابهای چاپ سنگی است، بسیار نایاب و از دسترس اهل فضل بدور، و کمتر مورد مراجعه و استفاده است. لذا مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی تحقیق و تصحیح آن را وجهه همت خود قرار داد که - بحمد الله - کار تصحیح آن به همت چهار تن از فضلا، به سرعت در حال انجام است و امید می رود تا چند ماه آینده، این اثر مهم فقهی در دسترس اهل استنباط قرار گیرد.

فرایند پژوهش در این اثر

این تصحیح بر اساس چند نسخه خطی از بهترین نسخه های غایه المراد انجام می شود و متن مصحح و منقح ارشاد علامه نیز در بالای صفحات قرار میگیرد. از میان نسخه های معتمد که اساس تصحیح بوده است، می توان به نسخه ای که شاگرد شهید، ابن نجده به سال ۷۷۰، ۷۷۱ و شانزده سال قبل از شهادت شهید آن را استنساخ کرده و اجازه شهید به وی در آن دیده می شود، و نیز نسخه کتابخانه مرحوم آیت الله زنجانی - قدس سره الشریف - اشاره کرد.

تصحیح مزبور عهده دار انجام پژوهشهایی چند گردیده است که در این مختصر به برخی از آنها اشاره میشود:
الف) ذکر مآخذ روایات، اقوال فقیهان و لغویان. گفتنی است

که مآخذ روایات از جوامع روایی پیش از شهید مشخص می شود و اگر روایتی در بیش از یک مآخذ آمده باشد، کلیه مآخذ آن یاد می شود. افزون بر ذکر مصادر اولیه، برای سهولت مراجعه، جایگاه حدیث در کتابهای متأخر و متداول (مانند وسائل الشیعة)، نیز مشخص می شود.

ب) گویندگان اقوالی که شهید مشخص نکرده و با تعبیر «قیل» و مانند آن یاد کرده است، با استفاده از منابع پیش از غایه المراد مشخص می گردد. همچنین اقوالی را که شهید به اشاره از آنها گذشته است، عین آن عبارات برای وضوح بیشتر آورده می شود.
د) کلیه مطالب منقول، بر منابع آن عرضه و مقابله میشود و اختلافات مهم یاد می گردد.

هـ) مقدمه ای ممّع و کارآمد در روش فقهی شهید و سایر جوانب شخصیت وی، و انواع فهرستهای فنی راهنما در پایان آخرین مجلد آن، از دیگر کارهایی است که همراه تصحیح متن انجام خواهد شد.

کوتاه سخن این که در راه هر چه دقیقتر شدن تصحیح و عرضه شایسته این اثر، از هیچ کوششی فروگذار نخواهد شد و امید است که پس از گذار از مراحل چاپ، در چهار مجلد در اختیار ارباب فقه و تفقه قرار گیرد، إنّ ذلك علی الله یسیر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

مرکز تحقیقات و پژوهشهای اسلامی

پانوشتها:

۱. میرزا محمد باقر موسوی خوانساری. روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات. (جلد ۸، قم، اسماعیلیان، ۱۳۹۰ق) ج ۷، ص ۴.
۲. علامه محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام. (چاپ سوم، ۱۱۰ جلد + ج صفر = مدخل - جز ۶ مجلد ۲۹ تا ۳۴ - بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق) ج ۱۰۷، ص ۱۷۸، اجازه فخرالدین به شهید در سال ۷۵۶ق.
۳. محمد رضا شمس الدین. حیاة الإمام الشهيد الأول. (چاپ اول)، نجف، مطبعة الغری الحدیثة، ۱۳۷۶ق) ص ۳۸.
۴. بحار الأنوار ج ۱۰۸، ص ۶۲، اجازه محقق کرکی به شیخ احمد بن ابی جامع عاملی. حسین مدرسی طباطبائی، زمین در فقه اسلامی. (چاپ اول، دو جلد تاکنون، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲ش) ج ۱، ص ۶۵-۶۶.

۱. الشُّمُوسُ الطَّالِعَةُ فِي شَرْحِ الزِّيَارَةِ الْجَامِعَةِ.

السَّيِّدُ حَسِينُ الْهَمْدَانِيُّ الدُّورِيُّ أَبَادِي (۱۳۴۳). تحقیق بنیاد معارف اسلامی امام رضا (ع).

زیارت قبور صالحان، پیامبران و امامان-ع- که به عنوان سنتی بیدارگر از سوی پیامبر-ص- بدان تأکید می شده است، در مجموعهٔ معارف فرهنگ اسلامی جایگاه بلندی دارد. در فرهنگ تشیع متونی که به عنوان زیارتنامه در منابع روایی موجود است، از بلندترین معارف الهی، تعالیم مسائل اجتماعی، سیاسی و... برخوردارند. زیارت جامعه همواره مورد توجه عالمان و بیداردلان بوده است و به لحاظ وثاقت، محدثان و فقیهان با توجه به مضامین بلند و محتوای ژرف آن، صدور آن را از ناحیهٔ حضرت امام هادی-ع- قطعی دانسته‌اند، و بسیاری از عالمان به شرح و توضیح متن آن پرداخته‌اند. (الذریعة ج ۱۳، ص ۳۰۵؛ روضة المتقین ج ۵، ص ۴۵۲؛ حیاة الامام الهادی-ع-) از جمله شرح‌های بسیار مهم و گرانبه آن شرح مورد گفتگوست. مؤلف آن مرحوم آیت الله سید حسین همدانی از فقیهان عالمان و عارفان بزرگ قرن چهاردهم هجری و از شاگردان برجستهٔ محفل درس مرحوم آیت الله ملا حسینقلی همدانی بوده است. شرح وی روایی-عرفانی است و صفحات زرین آن آکنده است از مباحث عقیدتی، معارف الهی و حقائق بلند عرفانی.

کتاب به سال ۱۳۷۸ ق با مقدمه‌ای از عالم وارسته و محقق بزرگوار جناب آقای شیخ حسن مصطفوی منتشر شده است. اغلاط فراوان متن و اهمیت کتاب، چایی منقح و چشم‌نواز را الزامی می‌ساخت. بنیاد معارف اسلامی امام رضا-ع- به تصحیح، تحقیق و تعلیق آن همت گماشته است و با استخراج کلیه روایات متن و عرضهٔ آن به مصادر اصلی، چایی درخور کتاب را نوید داده است. اثر حاضر اینک در حال بازنگری نهایی و ویراستاری است و به زودی به چاپ سپرده خواهد شد.

۲. معجم المطبوعات العربیة فی ایران

تحقیق و تدوین عبدالجبار الرفاعی.

از روزی که اسلام به ایران وارد شد و اندیشه‌ها و ادیان دیگر مقهور تفکر اسلامی شده و یا از بن پاشیده شدند؛ ایرانیان هوشمندانه

پذیرای اسلام شدند و در سایه سار تعالیم حیات بخش آن به رشد اندیشه و شخصیت خود پرداختید.

عالمان، محققان و متفکران این دیار زبان عربی را به عنوان زبان علمی خود برای انتقال اندیشه‌ها و آثار خود برگزیدند و دهها کتاب فلسفی، عرفانی، تاریخی، اخلاقی، فقهی به این زبان نگاشتند. بدین سان زبان عربی (زبان قرآن کریم)، زبان اندیشه، فرهنگ و نگارش و تدوین ایرانیان بوده و هست. از روزی که وسایل طبع و نشر در ایران رخ نمود، بسیاری از متون کهن عربی به زیور طبع آراسته گردید و آثار فراوانی نیز به قلم محققان و عالمان نگاشته شد و نشر یافت. روند تحقیق و نشر پس از انقلاب اسلامی ایران و تشکیل نظام مقدس جمهوری اسلامی به رهبری حضرت امام خمینی-رضوان الله علیه- شتابی فزونی یافت.

محقق سختکوش جناب آقای عبدالجبار رفاعی که در فهرست‌نگاری تلاشی ستودنی دارند، از سالها پیش برای نشان دادن سهم مؤثر عالمان ایرانی در نگارش و تدوین آثار عربی دست به تألیفی زده‌اند با عنوان «معجم المطبوعات العربیة فی ایران». این فهرست به گونهٔ الفبایی، تمام آثار عربی نشر یافته در ایران را از ظهور چاپ و نشر تا سال ۱۴۱۰ در بر خواهد داشت.

این فهرست بر اساس نام کتابها تدوین یافته است. پس از نام کتاب، نام مؤلف یا مترجم (اگر کتاب از زبانی دیگر به عربی ترجمه شده است)، محقق (اگر کتاب از متن‌های تحقیق شده باشد)، محل چاپ، ناشر، تعداد صفحات، قطع کتاب و اشاره به نوع چاپ خواهد آمد. در پایان، فهرست مؤلفان خواهد آمد با یادکرد کلیه آثار آنان.

بی‌گمان تلاش آقای رفاعی سودمند است و کارآمد. و ما امیدواریم هرچه زودتر شاهد چاپ و نشر آن باشیم.

۳. طرح و تنظیم سیرهٔ پیامبر (ص) بر اساس

روایات شیعی

پژوهش و تنظیم مؤسسهٔ المرئضی للتحقیق. زیر نظر جعفر مرئضی عاملی.

بسیاری از پژوهشگران در سیره و تاریخ، آنچه را پیشینیان نگاشته‌اند به عنوان اساس پژوهش و تحقیق خود در این موضوع گرفته‌اند؛ تا اینکه حقیقت‌جویی در مقابل بسیاری از ادعاها و

نقلهای آنان، محل تردید است.

۴. شواهد التنزیل

آنچه در این زمینه مایه تأسف است اینکه تا کنون اثری که سیره پیامبر را براساس روایات اهل البیت - که پیراسته ترین منبع اندیشه، تاریخ و احکام است، و نقش آن در پیرایش سیره پیامبر و دورسازی آن از تحریف و جعل و تزویر انکارناکردنی است - تدوین نموده باشد، نگاشته نشده است.

یقیناً از مجموع آنچه در لابلاهی صفحات منابع حدیثی شیعه آمده است، می توان سیره پیامبر را ترسیم کرد و منابع و مواد آن را تدوین نمود.

اهمیت موضوع و فوریت پژوهش آن با همه دشواریهایش، گروه تحقیق و تألیف «مؤسسه المرتضی للتحقیق» را بر آن داشت که با اشراف، نظارت و راهنمایی علامه محقق سید جعفر مرتضی عاملی - دام حفظه - به جمع و تدوین نصوص و روایات سیره پیامبر که از طریق اهل البیت رسیده است اقدام کند.

روایتها و آثار موجود در این زمینه دو گونه است: احادیثی که در جهت عرضه حادّه ها، مواضع و رویدادهای مهم زندگی پیامبرند از آغاز بعثت تا رحلت؛ مانند آنچه مربوط است به بعثت، دعوت در مکه، هجرت، جنگها، قراردادهای... و احادیثی که بیانگر جنبه های فردی زندگی آن بزرگوارند؛ مانند چگونگی زندگانی شخصی، ویژگیهای اخلاقی، برخوردها، وصایا، محاورات، خطبه ها و...

کلیه متونی که در این دو جهت به گونه ای برای محققان کارایی داشته باشد، در این پژوهش با دقت و حفظ متن و آوردن سند از مصادر اصلی آورده می شود، و در صورت عدم دستیابی به مصادر اصلی از مصادر متأخری که از آن مصادر نقل کرده اند، نقل می شود.

نصوص و اخبار در این مجموعه براساس سنوات هجری تنظیم می شود و در تدوین آن به پیرایش اسناد و ارزیابی آنها براساس معیارهای دانش رجال پرداخته نمی شود. همچنین در تدوین این مجموعه به حدود صحت مطالب و استواری آنها و چگونگی انطباق با قواعد عامه توجه نمی شود؛ گو اینکه گاهی به لحاظ ضرورتی به اینگونه مسائل پرداخته خواهد شد.

کار گردآوری و پژوهش مصادر برای تدوین نهایی مراحل پایانی خود را می گذرانند و امیدوار است در آینده ای نه چندان دور، پس از تنظیم نهایی به چاپ و نشر سپرده شود. (گزارش نقل شده براساس یادداشت مؤسسه یاد شده آمده است).

تألیف ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله بن احمد الحسکانی. تحقیق الشیخ محمد باقر المحمودی. بازنگری و فهرستها از مجمع احیاء فرهنگ اسلامی.

شواهد التنزیل از منابع مهم و کم نظیر تفسیری است که روایات مربوط به فضایل آل علی - ع - را در ذیل آیات گردآوری کرده است. مؤلف از عالمان و محدثان قرن چهارم و پنجم هجری است که مؤلف تاریخ نیشابور، وی را به اتقان در حدیث، سختکوشی در فرا گرفتن و تلاش در تعلیم و تعلم ستوده است (تاریخ نیشابور المنتخب من السیاق، ص ۶۳). سوگمنده از وی جز کتاب یاد شده و رساله ای کوتاه در فضایل ماه رجب اثری در دست نیست. باری شواهد التنزیل پیشتر براساس یک نسخه (نسخه ای که از کرمان به نجف منتقل شده است)، به تحقیق متمتع پرکار جناب آقای حاج شیخ محمد باقر محمودی، تحقیق و تصحیح و در دو جلد منتشر شده بود. اینک پس از پانزده سال با دست یافتن به نسخه ای دیگر (که از آن به نسخه یمن یاد شده و میکروفیلم آن در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی است)؛ استاد به بازنگری و تدقیق دوباره آن همت گماشته و بسیاری از تصحیفات آن را زدوده و نقایص و نواقصش را پیراسته و جبران کرده است.

محقق محترم، اثر دیگر مؤلف را نیز تحقیق نموده و در تصحیح اسانید و متون احادیث آن بجد کوشیده است. برای آماده سازی نهایی و چاپ و نشر کتاب، مجمع احیاء فرهنگ اسلامی به یاری جناب مؤلف شتافته و با تنظیم فهرستهای گونه گون و کارآمد، کتاب را برای چاپ و نشر آماده ساخته است. گرانقدری و اهمیت کتاب، تلاشی عظیم را می طلبیده و محققان با پژوهش در ابعاد مختلف آن تحقیقی کم مانند را سامان داده اند. کتاب حاضر اینک در سه جلد (جلد اول و دوم، متن کتاب و جلد سوم، رساله یاد شده به ضمیمه فهرستهای آن) مراحل نهایی چاپ و نشر را می گذراند.

۵. تفسیر فرات الکوفی

تألیف ابوالقاسم فرات بن ابراهیم بن فرات الکوفی. تحقیق محمد الکاظم المحمودی.

تفسیر فرات از متون بسیار کهن و گرانقدر تفسیری است زمان نگارش آن به پایان قرن سوم و اول قرن چهارم هجری می رسد

(دوران غیبت صغرا). شیوه تفسیر مؤلف روایی و موضوع آن غالباً در ارتباط با مناقب و فضایل اهل البیت-ع- است. تفسیر فرات پیشتر در نجف چاپ شده و در ایران همان چاپ به گونه افست نشر یافته است. تحقیق مورد گفتگو بر اساس هفت نسخه، مقابله و تصحیح شده است:

- ۱- نسخه کتابخانه امیرالمؤمنین-ع- در نجف اشرف.
- ۲- نسخه کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی در نجف.
- ۳- نسخه متعلق به آیت الله حاج سید مصطفی خوانساری.
- ۴- نسخه دانشمند معظم جناب آقای سید محمد علی روضاتی.
- ۵- نسخه کتابخانه ملک.
- ۶- نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۷- نسخه کتابخانه مدرسه فیضیه قم.

شیوه تحقیق

در گزینش متن شیوه تلفیق به کار رفته و از آنجا که متن کتاب دارای دگرگونیها و نابسامانیها بوده است، تمام احادیث موجود کتاب بر اساس سوره‌ها تنظیم شده است. افزون بر اینها، تمام اعلام کتاب استخراج شده و اسناد ناقص و یا بازمانده، شناسایی و تکمیل گردیده است. متون احادیث نیز از منابع دیگر استخراج شده و تصحیفها و کاستیهای آنها زدوده شده است. مقدمه کتاب شرح حال مؤلف و استادان و شاگردان وی است، که با نبود اطلاعات لازم در منابع شرح حال نگاری سعی شده است نسبتاً گویا و سودمندی از وی ارائه شود. کتاب یاد شده اینک مراحل نهایی چاپ و صحافی را می گذراند که امید است به زودی منتشر شود.

۶. قرب الأسناد:

الشیخ ابی العباس عبدالله بن جعفر الحمیری. تحقیق مؤسسه آل البیت لأحیاء التراث.

«قرب الاسناد» احادیث مسندی را گویند که با راوی کم به امام معصوم می رسد، از این گونه احادیث در علم درایه به حدیث عالی نیز تعبیر می کنند. (درایه الحدیث، ص ۶۷ الذریعة ج ۱۷، ص ۶۷). مرحوم علامه تهرانی در الذریعة (ج ۱۷، ص ۶۷-۷۰)، هفت کتاب با این عنوان یاد می کند که یکی از آنها، نگاشته دانشمند پارسا و محدث وارسته ابی العباس عبدالله بن جعفر حمیری، از اعظام محدثان و مفاخر فقیهان شیعه است. کتاب وی از متون

معتمد و از منابع مهم حدیثی و روایی است. آنچه در این کتاب آمده است، قرب الأسناد به امام صادق-ع-، امام کاظم-ع- و امام رضا-ع- است. قرب الأسناد به امر مرحوم آیه الله العظمی بروجردی به سال ۱۳۶۹ و به خط مرحوم آقا سیدحسین میرجهانی، همراه «اشعثیات» محمد بن اشعث کوفی، چاپ و منتشر شد. نیازمندی کتاب به تحقیق و تصحیح و چاپ مجدد غیر قابل انکار است. زیرا اهمیت و عظمت کتاب، چاپی چنین مغلوط و ناهنجار را بر نمی تابد. خوشبختانه اینک تحقیق و نشر آن با ویژگیهایی که یاد می کنیم در جریان است:

نسخه های معتمد:

الف: نسخه آقای سید محمدعلی روضاتی، که در آن اجازه ای به تاریخ ۳۰۴ از محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری دیده می شود. این نسخه را محمد بن احمد ناصرالدین حسینی به تاریخ ۹۸۰ کتابت نموده است.

ب: نسخه دیگر به تاریخ ۱۰۶۶ قمری (محفوظ در کتابخانه آیه الله العظمی نجفی مرعشی)، همراه تعلیقات و حواشی، در این نسخه نیز اجازه محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری موجود است.

شیوه تحقیق و تصحیح:

کار تحقیق و تصحیح به گونه گروهی و به شیوه ذیل انجام می شود:

- ۱- گروهی متن چاپ شده را با دو نسخه یاد شده برای دست یافتن به متنی مطمئن و دقیق مقابله می کنند.
- ۲- گروهی دیگر، متون روایات را به مراجع و منابع حدیثی ارجاع داده احادیث همگون با این منابع را به دقت نشان می دهند.
- ۳- تقویم نص؛ این گروه تلاش می کنند تا متنی استوار و نزدیک به متن مؤلف را ارائه دهند.

۴- بازنگری نهایی؛ این گروه برای آخرین بار کتاب را بازنگری می کنند و با نگارش حواشی و توضیحات، گروههای دیگر کتاب را برای چاپ آماده می سازند. تحقیق کتاب مراحل نهایی را می گذارند و به زودی به چاپ سپرده خواهد شد.

۷. مجمع البیان فی علوم القرآن

تألیف الشیخ ابی علی الفضل بن الحسن الطبرسی. تحقیق

مؤسسه آل البيت لأحياء التراث.

تفسیر مجمع البیان از تفاسیر گرانقدر و بسیار سودمندی است که در آستانه قرآن تدوین شده است. بی گمان در جریان تفسیرنگاری و در میان آثار سامان یافته درباره قرآن کریم، به لحاظ گونه گون، مجمع البیان کم مانند و بلکه در برخی جهات عظیم النظر است. سخن از مجمع البیان و مؤلف عظیم الشأن آن در این مجال نمی گنجد. این بنده در مقامی اشاراتی کوتاه به چگونگی آن داشته ام و منابع پژوهش درباره آن و مؤلف بزرگوارش را یاد کرده ام. (مجله حوزه شماره ۱۹، ص ۷۷).

مجمع البیان تاکنون بارها به چاپ رسیده است که از آن چاپها نیز در مقاله یادشده سخن به میان آمده است. اما هیچکدام از این چاپها درخور کتابی به این عظمت نیست. در شماره اول این مجله به مناسبتی از این کتاب یاد شد (ص ۲۷) و لزوم تحقیق و تصحیح بنیادین آن مطرح گردید. به دنبال این یاد و پیشنهاد، مؤسسه آل البيت خبر تحقیق و چگونگی پژوهش آن را در ضمن یادداشتی به مجله ارسال داشته اند که می خوانید:

تحقیق و تصحیح کتاب مجمع البیان مدتی است که در مؤسسه آل البيت (ع) لأحياء التراث، همزمان با تحقیق تفسیرالبیان - که خبر آن پیشتر به اطلاع محققان رسیده است، حوزه شماره ۳۳، ص ۱۸۵ - آغاز شده است.

نسخه های معتمد

- ۱) نسخه کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی، نگاشته شده به سال ۷۰۷ هـ، از آغاز تا پایان سوره بقره.
- ۲) نسخه کتابخانه آیه الله مرعشی، که نسخه ای است کهن و نفیس، از آغاز سوره انعام تا آیه ۷۰ از سوره انفال.
- ۳) نسخه همان کتابخانه، از سوره عنکبوت تا سوره ص، به خط علی بن احمد المزیدی، نگاشته شده به تاریخ ۷۳۹.
- ۴) نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، نوشته شده به سال ۷۷۶ هـ، از آیه ۱۸۳ سوره بقره تا آیه ۱۱۰ سوره یوسف.
- ۵) نسخه همان کتابخانه، به خط حسن شیعی سبزواری از شاگردان علامه حلی، کتابت شده به سال ۷۳۱.
- ۶) نسخه کتابخانه آستانه مقدسه قم، به خط قطب الدین کیدری، نوشته شده به سال ۵۸۵ هـ، و مقابله شده با نسخه مؤلف و خوانده شده برخواجه نصیرالدین طوسی.

شیوه تحقیق و تصحیح:

تحقیق کتاب همانند دیگر کارهای تحقیقی و پژوهشی مؤسسه، به گونه گروهی در حال انجام است. گروهی از آشنایان به قرائت نسخه ها، متن را بازخوانی و مقابله می کنند. گروهی دیگر به استخراج آیات و روایات همت می گمارند و تنی چند از فضلا به استخراج اقوال می پردازند. برخی نیز در جهت استخراج اشعار و تبیین شواهد آنها و نیز تشریح و توضیح مفردات لغات می کوشند. قسمت عظیمی از کار تحقیقی و پژوهشی کتاب انجام شده، و روند تحقیق در حال تداوم است.

۸. کشف المحجة لثمره المهجة:

تألیف رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاووس. تحقیق الشیخ محمد الحسنون.

کشف المحجة از متون بسیار مهم اخلاقی اجتماعی است که مرحوم سیدبن طاووس آن را به عنوان دستورالعملی برای فرزندش نگاشته است و نیز برای همه مؤمنان و راهیان حق. مؤلف، کتاب را هنگامی که در کربلا مقیم بوده، در سن ۶۱ سالگی خطاب به فرزندش که هفت ساله بوده است، نوشته و مباحث مهم و سودمندی را در آن آورده است.

کتاب حاضر از فواید رجالی، تبارشناسی و مطالب تاریخی نیز خالی نیست. در مثل، او از نسب خود، فرزندان و چگونگی زندگی یاد می کند و از هجوم تاتار بر بغداد سخن می گوید؛ و از اینکه مناضب دولتی را با همه اصرار خلیفه عباسی نپذیرفته است گزارش می دهد و ...

محدث بزرگ مرحوم فیض کاشانی با ستایش بلیغی از آن، به تلخیص و گزینش کتاب یادشده پرداخته و آن را تسهیل السبیل بالحجة فی انتخاب کشف المحجة لثمره المهجة نام گذاشته است. (این کتاب به تحقیق و تعلیق آقای حامد الخفاف و همت مؤسسه آل البيت عليهم السلام لأحياء التراث در ضمن منشورات مؤسسه مطالعات و تحقیق فرهنگی بمناسبت کنگره چهارصدمین سال تولد مرحوم فیض چاپ و منتشر شده است) کتاب به سال ۱۳۷۰ در نجف اشرف با مقدمه ای کوتاه از مرحوم علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی به چاپ رسیده و همان چاپ در ایران افست شده است. این چاپ افزون بر اغلاط و تصحیفها، از امور فنی چاپ و نشر نیز تهی است. آقای محمد حسنون با توجه به اهمیت کتاب و نارسایی چاپ پیشین،

به تحقیق و تعلیق آن همت گماشته که چگونگی آن به شرح ذیل است.

نسخه‌های معتمد

۱) نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، این نسخه را مرحوم میرزا حسین نوری نوشته و دوبار مقابله کرده و آنچه را خطا می‌دانسته، اصلاح نموده است.

۲) نسخه کتابخانه آیه الله العظمی نجفی مرعشی، به خط محمد بن شمس الدین یحیی بن الجوینی الحنفی، نوشته شده به سال ۸۹۳.

شیوه تحقیق

۱) متن چاپی کتاب با دو نسخه یادشده مقابله شده و با دقت، آنچه صحیح تشخیص داده شده در متن آمده و اختلاف نسخه‌ها در پانوشتها یاد گردیده است.

۲) آیات، موضع بابی شده، و تمام روایات، از منابع حدیثی استخراج شده و در پانوشتها آمده است.

۳) اقوال و اشعاری که مؤلف از منابع گونه‌گون نقل کرده است منبع بابی شده و مآخذ آنها ذکر شده است.

۴) برخی از اعلام یادشده در متن که نیازمند توضیح بوده‌اند، شرح حال کوتاهی از آنها آمده است.

افندی صاحب ریاض نیز گفته است: «این کتاب، نکت القواعد و فوائد القواعد نیز نامیده شده است و من آن را به خط شریف شهید، نزد (شیخ علی) نواده اش دیدم...» (ریاض العلماء، ج ۲، ص ۳۷۰).

این کتاب تاکنون مطلقاً چاپ نشده است؛ نه چاپ سنگی و نه غیر آن؛ ولی خوشبختانه نسخه‌های خطی آن موجود است و تقریباً تاکنون از هفت نسخه آن اطلاع داریم. این تصحیح بر اساس چند نسخه، و از جمله نسخه شماره ۱۳۰۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی و نسخه شماره ۱/۴۲۴۲ کتابخانه حضرت آیه الله مرعشی دام‌ظله انجام می‌شود. در بالای صفحات، متن مصحح قواعد علامه تا آخر کتاب المتاجر که این شرح حاوی آن است قرار می‌گیرد تا سهل‌التناول باشد. کلیه اقوال فقیهان و روایات و آیات تخریج می‌شود و هر جا مؤلف با اشاره از قولی گذشته‌اند یا قائل قولی را مشخص نکرده‌اند، کاملاً توضیح داده می‌شود؛ و در یک کلام همه شرایط یک تصحیح خوب در آن رعایت می‌شود. همچنین در مقدمه از روش فقهی شهید ثانی در اثر مذکور سخن به میان می‌آید و در پایان فهرستهای گوناگون راهنما آورده می‌شود پیش بینی می‌شود که اثر حاضر در پانصد صفحه به قطع وزیری، تا یک سال آینده در دسترس مشتاقان فقه امام صادق علیه السلام قرار گیرد.

۱۰. ریاض الجنة:

میرزا حسن بن عبدالرسول بن حسن زین العابدین بن زین الدین بن صدرالدین حسینی زنوزی تبریزی. تحقیق علی رفیعی.

میرزا حسن بن عبدالرسول بن حسن زین العابدین بن زین الدین بن صدرالدین حسینی زنوزی تبریزی. تحقیق علی رفیعی.

ریاض الجنة از آثار بسیار مهم و سودمند تاریخی است که در ضمن مباحث تاریخی، از مطالب مهم اعتقادی و فرهنگی نیز در آن سخن رفته است. مؤلف، کتاب را در خوی و به امر حسینقلی دنبلی (حاکم آن دیار) نوشته است. کتاب در یک مقدمه، هشت روضه و یک خاتمه سامان یافته است. در مقدمه، علل تألیف کتاب و فهرست ابواب و مطالب آن آمده است. مطالب روضه‌های هشتگانه از این قرار است: در روضه اول، توحید ذات و صفات الهی، شرح حال معصومان ع- و نزدیکان پیامبر و یاران آن بزرگوار، ماجرای فتح و شرح حال سادات آمده است. روضه دوم ویژه گزارش چگونگی

۹. شرح القواعد:

تألیف الشیخ زین الدین بن علی عاملی (معروف به شهید ثانی). تحقیق رضا مختاری و سید ابوالحسن مطلبی.

یکی از آثار فقهی و ممتنع و سودمند فقیه بزرگ شیعه در قرن دهم هجری مرحوم شهید ثانی - قدس سره - شرحی است بر قواعد الأحكام فی معرفة الحلال والحرام، نوشته علامه حلی (م ۷۲۶ق). متأسفانه این شرح ناتمام مانده و مؤلف تنها تا اواخر کتاب متاجر قواعد را شرح کرده است.

ابن عودی شاگرد شهید در باره این اثر گفته است: «مباحث مهم را در این کتاب تحقیق کرده و در آن مانند حاشیه شهید اول بر قواعد (مشهور به حاشیه نجاریه) مشی کرده و بیشتر مباحث آن، در حول و حوش حاشیه مذکور است و یک مجلد لطیف از آن کتاب التجارة تألیف شد». (در منثور، ج ۲، ص) سید محسن امین

مدعیان نبوت و خلافت است که در ضمن آن از شرح حال عالمان بزرگ اهل سنت و مصنفان صحاح سته سخن رفته است. روضه سوم شامل مطالبی است راجع به خلقت عالم، معنی کرسی و عرش، حاملان عرش، تقسیم و تفصیل انواع موجودات، فرشتگان، جن، آدم و حوا، تعداد انبیاء، اقالیم هفتگانه، دریاها، نهرها و جزایر عالم. روضه چهارم ویژه تراجم عالمان عامه و خاصه است. در این بخش گاه از عالمان پیش از اسلام نیز سخن رفته است و از معاصران مؤلف به تفصیل بحث شده است که قابل توجه و شایان اهمیت است. روضه پنجم شرح حال شاعران است؛ در دو بخش شاعران عرب و عجم. روضه های ششم و هفتم ویژه تراجم پادشاهان، طبقات سلاطین و مشاهیر آنان در قبل و بعد از اسلام، و نیز شرح حال وزیران و برخی از خوشنویسان است. و سرانجام روضه هشتم شامل مطالبی است درباره نوا در حکایات و لطایف روایات و طرائف کلمات و برخی از اصطلاحات علوم و مطالب متنوع دیگر در فنون مختلف. و در خاتمه کتاب از تاریخ پایان کتاب و مطالب دیگر سخن رفته است.

به هر حال آنچه اینک در دست پژوهش است، روضه چهارم این اثر است که شامل شرح حال عالمان، عارفان، حکیمان و دانشمندان عامه و خاصه است. شیوه تحقیق و نسخه های اساس را محقق محترم در نامه ای به شرح ذیل نوشته اند.

نسخه های معتمد

۱) نسخه کتابخانه آیه الله العظمی نجفی مرعشی؛ نسخه ای است خوانا و با خطی زیبا که آن را اصل قرار داده ام؛ اما املائی این نسخه سالم نیست و نواقص دیگری نیز دارد.

۲) نسخه ای مربوط به مجموعه خطی مرحوم حاج محمد نجوانی که اینک در اختیار کتابخانه ملی تبریز است. املائی این نسخه قابل اطمینان است؛ اما خط آن بسیار بد و گاهی حواشی آن محو شده است.

نسخه های دیگری از این کتاب است؛ از جمله نسخه کتابخانه سلطنتی (سابق) که فعلاً در اختیار اینجانب نیست.

شیوه تحقیق

- ۱) استنساخ کتاب بر اساس نسخه های یاد شده و رفع نواقص و نقایص آن.
- ۲) تطبیق و مقابله نقلهای مستقیم مؤلف با منابع و مآخذی

و اصلاح و تصحیح متن این نسخه ها بر اساس متون اصلی و مآخذ مورد استفاده مؤلف.

۳) نزدیک سازی نثر مؤلف با نثر و رسم الخط کنونی، بدون تصرف در متن و افزون سازی کلمه یا حرفی در داخل کروش. در این مرحله اغلاط قاحش و اشتباهات نساخ از صفحات کتاب زدوده شده و در پانوشتها بدان اشاره شده است.

۴) ردیابی از گزارشهای مؤلف و نقلهای وی و ارائه دقیق جایگاه آن در منابع مختلف. در این منبع یابی، تمام منابع را استخراج کرده ام؛ حتی آنها را که مؤلف به اشاره ای گذشته است نیز غالباً با سطر سطر خواندن کتابی ردیابی کرده ام.

۵) در شرح حال عالمان، تاریخ و فیات و موالید را دقیقاً آورده ام و تعلیقات گسترده در تکمیل شرح حالها، بویژه در شرح حالهایی که به اختصار نهاده شده است، افزوده ام. همچنین منابع شرح حال رجال را که گاه افزون بر صد منبع شده است، یاد کرده ام. و این نکته را در شرح حال عالمان شیعه که غالباً با بی اعتنایی شرح حال نگاران مواجه بوده اند، دقیقاً انجام داده ام.

در این پژوهش، بسیاری از دوستان و عالمان همراهیم کرده اند که از آنان سپاسگزارم؛ بویژه جناب حجة الاسلام والمسلمین حاج سید محمود مرعشی که افزون بر پیشنهاد تصحیح، و قرارداد آن در سلسله نشریات کتابخانه، از هیچ راهنمایی و کمکی در تهیه منابع و ارائه مصادر دریغ نوزیده اند. جلد اول کتاب به زودی منتشر می شود و امید است نشر جلد های بعدی نیز دیری نپاید و منتشر شود.

